

ADİLCEVAZ KEF KALESİ KAZISI: YENİ BULGULAR VE
DEĞERLENDİRMELER
*ADILCEVAZ KEF FORTRESS EXCAVATION: NEW FINDINGS AND
EVALUATIONS*

İsmail COŞKUN

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
ismailcoskun@yyu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9265-4949

Orhan VAROL

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Linguistics
orhan_van@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8662-484X

Erdal POLAT

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
erdalpolat@yyu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-2229-9819

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 15.01.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.02.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.03.2023
Sayfalar-Pages : 253 – 274

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1234641>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: COŞKUN, İ. – VAROL, O. – POLAT, E., “Adilcevaz Kef Kalesi Kazısı: Yeni Bulgular ve Değerlendirmeler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 253 – 274.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023
253 – 274

Araştırma Makalesi / Research Article
Yazar Katkı Düzeyi: Eşit
Contribution Level of Authors: Equal

ADİLCEVAZ KEF KALESİ KAZISI: YENİ BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER

EXCAVATION AT KEF FORTRESS IN ADILCEVAZ: NEW FINDINGS AND EVALUATIONS

Doç. Dr. İsmail COŞKUN* – Doç. Dr. Orhan VAROL – Dr. Öğr Üyesi Erdal POLAT

Öz

Urartu kalelerinden biri olan Kef Kalesi, Bitlis İli, Adilcevaз İlçe sınırları içerisinde Süphan Dağı'nın eteklerinde 2300 rakımıyla Van Gölü'ne hâkim volkanik bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kale, Van Gölü havzasına inen önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) döneminde inşa edilen Kef Kalesi, krallığın zenginliğini ve gücünü ortaya koymasına bakımından önemlidir. Kef Kalesi'nde ilk kazılar 1964-1972 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda tespit edilen mimari ve yazınsal değerlerdeki arkeolojik verilerle kalenin önemi ortaya çıkmıştır. Yaklaşık olarak 50 yıl aradan sonra Kef Kalesi yeni dönem kazıları 2021 yılında başlatıldı. Bu çalışmada, 2021 ve 2022 yılında Kef Kalesi'nde ulaşılan arkeolojik ve filolojik verilerin değerlendirmelerine yer verilmektedir. Arkeolojik veriler ilk dönem kazıları ve bulgularıyla bağlantılı bir şekilde yorumlanmaktadır. Kalenin büyük

Abstract

Kef Fortress of Urartu, is located on a volcanic hill overlooking Lake Van with an altitude of 2300 on the skirts of Süphan Mountain within the borders Adilcevaз Districts of Bitlis Province. The fortress is located on an important transition route leading to the Van Lake basin. Kef Fortress and its surrounding settlement, built during the reign of Urartian King Rusa II (685-645 BC), are important in terms of revealing the wealth and power of the kingdom. The first excavations in Kef Fortress were carried out between 1964-1972. With the important architectural and literary archaeological information discovered in these investigations, the significance of the fortress has been made clear. The excavations for Kef Fortress's new age were restarted in 2021 after a hiatus of over 50 years. This study incorporates analyses of the archaeological and philological information gathered in Kef Fortress in 2021 and 2022. Archaeological data are interpreted in connection with the early excavations and findings. Work has begun in the Great Hall of the fortress, and the elephant feet here have been resurrected.

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

salonunda çalışmalar başlamış, burada yer alan fil ayakları yeniden ayağa kaldırılmıştır. Kef Kalesi ikinci dönem kazılarında çanak çömlek parçalarının yoğun bir şekilde ele geçtiği hizmet odaları tespit edilmiştir. Birbirleri ile bağlantılı olan bu odalarda öğütme aletlerinin de ele geçmesi, odaların, sarayın mutfak bölümü olabileceğini düşündürmektedir. Yüzeysel araştırması ve kazı sürecinde Urartu çivi yazılı iki parça bulunmuş ve bu parçaların okuması yapılmıştır. Kalede bulunan tanrısal motifli ve mitolojik sahneler içeren çivi yazılı taş bloklar, Urartu arkeolojisinin Kef Kalesine özgü önemli buluntularındandır. Bazalt taş bloklara işlenmiş yazıtlarda geçen *ašihusi* sözcüğünün 'aş/bereket evi' anlamıyla tarihsel dil etkileşimleri ve etimoloji çalışmalarına kaynaklık edeceği anlaşılmaktadır.

During the second period excavations of Kef Fortress, service rooms where sherds were intensively found. The fact that grinding tools were also found in these interconnected rooms suggests that the rooms may have been the kitchen section of the palace. During the survey and excavation, two pieces of Urartian cuneiform were found and these pieces were read. Cuneiform stone blocks with divine motifs and mythological scenes found in Kef Fortress, are important finds of Urartian archeology. It is understood that the word *ašihusi*, which is mentioned in the inscriptions carved on basalt stone blocks, will be a source for historical language interactions and etymology studies with the meaning of 'house of food/fertility'.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Doğu Anadolu, Kef Kalesi, II. Rusa, Çivi Yazısı. **Keywords:** Urartian, East Anatolia, Kef Fortress, Rusa II, Cuneiform.

Extended Abstract

Kef Fortress is located on a volcanic hill on the northern shore of Lake Van, within the borders of Adilcevaz District of Bitlis Province. The east, west and south of the fortress have a very steep area. Such a topographic structure facilitated the defense of the fortress. The first studies at Kef Fortress were carried out in the 1960s. After a long break, the new period excavations were started in 2021. In this paper, the second period archaeological studies in Kef Fortress are discussed. The embossed stone blocks found in Adilcevaz Kef Fortress show unprecedented features. No such bas-reliefs were found before the Urartian King Rusa II. While the elephant feet and mudbrick walls in the great hall of the palace were standing on top of each other according to old excavation photographs, it has been seen that all of them have been demolished due to the destruction of nature today. One of these elephant feet has been resurrected with the work done. It was observed that there were seven elephant feet towards the western part of the fortress and that there were intense traces of fire on the mudbrick walls of the place called the Great Hall. In addition, during the studies carried out in the area on the east side of the fortress, which is called the Lower Hall, it was observed that some elephant feet turned into ashes due to the burning of their stones.

The fact that both the adobe bricks and the wooden parts between the adobe bricks were burned throughout the fortress indicates that the area had undergone a great fire. Blue, yellow and red fresco fragments were seen in the areas of the great hall near the elephant's feet. This hall, which has 7 elephant feet with a huge size, is one of the most special halls of the palace with its wall paintings. In the excavation work carried out in the section called the corridor, it was determined that there were remains of blue paint. For this reason, it is understood that the walls of the corridor section were also decorated with frescoes. During the excavations in the area called the Lower Hall, elephant feet were found that were under the ground and were not found in previous excavations. It is thought that the carrier columns in question are related to the palace building to the west of the fortress. At the western end of the fortress, there is a series of spaces with very dense ceramic remains in an area close to the city walls. It is thought that these structures, in which limestone was used instead of basalt, had a multi-room structure and could possibly be service buildings.

A stone block with relief was found between the lower city to the south of the fortress and the storage rooms of the palace. On the stone block, it was seen that there were two-dimensional reliefs with a length of 40 to 33 cm and a width of 5 cm, a relief of a fortress depiction and a "T" shaped depiction of a blind window. As a result of the examination of the reliefs on the stone block, it was understood that the stone block was actually left unfinished and not fully finished.

The ceramics seen in the fortress are generally Urartian red burnished, buff slipped and pink tile paste. Especially in the western part of the fortress, daily cooking pots, plates and sherds were found. On the surface of the storage area in the southern part of the palace, pithos mouth and bottom pieces were found intensively. Although a small number of well-fired black ceramics were found in the area of the fortress, which is described as the palace section. The fortification system of the fortress was generally built in accordance with the nature of the land. The lower fortress is surrounded by fortification walls as in the upper fortress. The northern part of the fortification walls of the upper fortress was drawn and added to the general plan. In the light of the studies, the basalts of two of the remaining six elephant feet were determined. The restoration of the two elephant feet in question is also planned for the next season. It is also planned to carry out studies on the superstructure of the elephant feet that have been raised and will be lifted. Accordingly, adobe casting will be carried out in 3 or 4 rows on the elephant feet, adhering to the original dimensions. As a result of the first period excavations, it is said that the embossed stone blocks are on the second floor of the great hall. However, the probability of these 3 ton embossed stone blocks being on the second floor is very low. These blocks are probably located just above the elephant feet in the great hall. The entrance to the fortress should probably be on the east side. In this region, after passing a rectangular structure, there is a possible door structure built of basalt at the junction of the inner and outer walls. As a result of the excavation work to be carried out in this area, the gate, which is thought to be of ceremonial nature, will be

revealed. During the excavations and surveys in the fortress, two different materials, which can be called as orthographic fragmentary finds, were found.

The first of these is a basalt piece of inscription that has been deformed to a certain extent due to the fire in the fortress. The second inscription found in the fortress belongs to a pithos. Since the beginning and end parts of the inscription are broken, 3 aqarqi 6 tirusu readings are obtained according to the long form of the inscription. Written documents in the fortress provide data that sheds light on the history of Urartu as well as the history of humanity and the language relations in the past of Eastern Anatolia. Thanks to the inscriptions, we reach information about the architectural structures and formations as well as the actions of the kings of the period. In this context, the data on the aşıhusi 'house of food/fertility' draws attention with the language interactions of the period and the etymological information that can be associated with today's languages. We see that the food is placed in pitos by specifying certain units of measurement with cuneiform.

It is understood that the materials with literary value will increase depending on the continuity of the works in the fortress. Kef Fortress will shed light on the problems that could not be answered in previous studies with the new period excavations. In this direction, the continuity of the new period excavations of Kef Fortress will make great contributions to both Urartian archeology and regional studies.

Giriş

Urartu Kralı Argiştı oğlu Rusa¹, krallığın tahtında bulunduğu süreçte (MÖ 685-645) Urartu hâkimiyet alanı içindeki imar faaliyetlerine önem vermiştir. Söz konusu imar faaliyetlerinin içerisinde krali kentlerin inşasının önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan ve II. Rusa tarafından inşa edildiği bilinen Adilcevaz Kef Kalesi dışında, Urartu Krallığı sınırları içinde bulunan Ayanis, Bastam, Karmir Blur ve Toprakkale gibi önemli kentler/kaleler aynı kral döneminde inşa edilmiştir.² Bu kentler/kaleler, yapılan çalışmalar ve ele geçen buluntular ışığında Urartu Sanatının da en iyi temsilcileri arasında yer almaktadır. Özellikle Adilcevaz Kef Kalesi'nde bulunan kabartmalı taş bloklar daha önce benzerine rastlanmamış özellikler göstermektedir. Urartu Kralı II. Rusa'dan önce inşa edilmiş olan kalelerde bu tür alçak kabartma eserlere rastlanmamıştır. Bu durum da II. Rusa'nın Urartu Arkeolojisine kattığı yenilikler arasında kabul edilmektedir. Belki de bu nedenle Çilingiroğlu bu dönemi Urartu'nun Rönesansı olarak nitelendirmektedir.³

Kef Kalesi, Bitlis İli, Adilcevaz İlçesi'nin 5 km kadar kuzeyinde yaklaşık 2300 rakıma sahip, volkanik bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Kef Kalesi, Adilcevaz ilçe merkezinden de yaklaşık 550 m yüksekte yer almaktadır.

¹ Bu dönemde (MÖ 685-645) Urartu Krallığı'nın tahtında bulunan kişinin kaçınıcı Rusa olduğu konusu tam olarak belli değildir. Yine de metin içinde II. Rusa adı tercih edilmektedir.

² II. Rusa'nın inşa ettirdiği kaleler ile ilgili bkz Çilingiroğlu, 2007: 73-89.

³ Çilingiroğlu, 2007: 81.

Kalenin doğusu, batısı ve güneyi oldukça sarp ve dik bir alana sahiptir. Böylesi topografik bir yapı kalenin savunulmasını kolaylaştırmıştır. Kalenin yer seçimi konusunda yukarıda ifade edilen özelliklere sahip olması buranın bilinçli bir tercih olduğunu ortaya koymaktadır (Harita1).

Kef Kalesi, Erciş ve Bitlis yerleşimleri arasındaki önemli bir yol güzergâhı üzerinde, Van Gölü'nün kuzey batısında ve göle hâkim bir konumda yer almaktadır. Süphan Dağı eteklerinde kurulan kale, yüksek bir görüş açısı ile Adilcevaz ilçesini ve Van Gölü'ne paralel uzanan Erciş-Bitlis arasındaki ulaşım yolunu gören bir lokalizasyondadır. Kale konumu ile dini, askeri ve ticari öneme sahip bir bölgede yer almaktadır (Fotoğraf 1).

Çalışma konumuz olan Kef Kalesi'nin yeni dönem (2021-2022 yılı) kazılarında daha önce de kalede arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu arkeolojik kazılardan ötürü çalışmalar, birinci ve ikinci dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlk dönem kazıları 1964 yılında başlamış ve 1972 yılında sonlandırılmıştır. İkinci Dönem kazıları ise 2021 yılında başlatılmış ve halen devam etmektedir. Bu çalışmada, 2021 yılında başlayan yeni dönem kazıları ile ilgili ilk veriler ve değerlendirmeler paylaşılmaktadır.

Kef Kalesi İlk Dönem Araştırma ve Kazıları

Kef Kalesi ile ilgili ilk bilgiler, 1900'lü yılların başında aynı zamanda bir gezgin olan Lynch tarafından verilmektedir. Lynch, Süphan Dağı'na çıkışını anlatırken Kef Kalesi'nden “*yıkık bir kale ve altında manastır yer alır*” diyerek kısa bir şekilde bahsetmektedir.⁴ Ancak Kef Kalesi'ni ziyaret ederek kale ile ilgili kapsamlı ilk çalışmayı Burney gerçekleştirmiştir.⁵ Yaptığı çalışmalarda kalenin bir planını çizmiş ve kalede yüzey araştırması yapmıştır. Yapılan yüzey araştırmasında, kaledeki mimari kalıntılardan ve çanak çömlek buluntularından bahsetmektedir. Burney, Kef Kalesi ile ilgili yaptığı ilk tespitinde, kalenin Sargon'un bahsettiği *Qallania* yerleşimi olabileceğini ifade etmektedir (Fotoğraf 2).⁶

Burney, Lawson ile birlikte ayrıca kalenin üzerinde kabartmalı bazalt bir blok bulmuşlardır.⁷ Aynı araştırmacılar, muhtemelen Kef Kalesi'nden taşınarak Adilcevaz Kalesi inşasında kullanılmış olan “*Adilcevaz Kabartmaları*”nı da incelemişlerdir.

Van'da araştırmalar yapan Bilgiç, Ögün, Erzen ve Boysal, 1959 yılından itibaren Kef Kalesi'ni ziyaret etmiş ve 1962 yılında kalede bir kazı yapılmasına karar vermişlerdir. Kazı izinleri, 1963 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınmıştır. Kazı çalışması, daha öncesinde Burney'in tespit ettiği kabartmalı bloğun olduğu yerde, yani yuvarlanmış olabileceği düşünülen 'A çukuru' olarak adlandırılan kalenin batı kısmında 3 Temmuz 1964 yılında başlamıştır.⁸

⁴ Lynch, 1901: 331.

⁵ Burney, 1957: 50,51.

⁶ Burney, 1957: 50,51.

⁷ Burney – Lawson, 1958: Fig. 3.

⁸ Bilgiç – Ögün, 1964: 64,93.

1964 yılında başlatılan arkeolojik kazılar, 1972 yılına kadar toplam 8 sezon, düzenli olarak devam etmiştir.⁹ Son yıl yapılan kazı çalışmaları ile birlikte sarayın 40'tan fazla odası açığa çıkartılmıştır. Ancak, Ögün, sarayın 140 odalı olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰ Kalenin kuzey ve güney sur duvarlarının etrafı temizlenmiş ve tüm bu kazı sezonları boyunca çok az küçük buluntuya rastlanmıştır. Kalenin bazı odalarının da tamamen boş olduğu görülmüştür.¹¹ Kazı çalışmalarında, birbirine kapılarla bağlanan 3 depo odasına ve bu odaların içinde 170'ten fazla pitosun varlığı tespit edilmiştir. Burada ele geçen pitosların üst kısmında çivi yazılarının mevcut olduğu görülmüştür.¹² Söz konusu veriler, ilk dönem kazılarının önemli buluntuları arasında yer almıştır.

Burney'in tespit ettiği ve ilk dönem kazılarında ortaya çıkarılan 9 kabartmalı taş blok Urartu arkeolojisinde daha önce görülmemiş buluntulardır. Bu blokların dört tarafı kabartmalı olup üst kısımlarında yazılar görülmektedir. Bloklar üzerindeki yazılar Bilgiç tarafından ilk incelemelerde "Argiştı oğlu Rusa" şeklinde okunmuştur.¹³ Daha sonra Salvini de blok üzerindeki yazıyı aynı şekilde tercüme etmiştir.¹⁴ Bu veriler ışığında Kef Kalesi'nin II. Rusa tarafından yaptırılan bir kale olduğu kesinlik kazanmıştır.

Bazalttan yapılmış olan kabartmalı taş bloklar Ögün'e göre, büyük salonun ikinci katında yer almaktadır.¹⁵ Ayrıca ilk dönem kazılarında, büyük salon olarak nitelendirilen alanda duvarların kırmızı, sarı, beyaz ve mavi renklerle freskli oldukları belirtilmektedir. Yaklaşık olarak 2 metresi korunmuş olan duvarların 170-180 cm'lik bölümünde bu freskler yer almaktadır. Duvarın alt kısımlarında herhangi bir boya kalıntısına rastlanılmamıştır.¹⁶ Bu fresklerin genel olarak çıkarılma aşamasında tamamen tahribata uğramasından dolayı, figürlerle ilgili hiçbir bilgilimiz bulunmamaktadır.

Kef Kalesi Yeni Dönem Kazıları

Kef Kalesi kazıları yaklaşık olarak elli yıllık bir aradan sonra 2021 yılında yeniden başlatıldı.¹⁷ Kazıda, koruma, onarım ve çevre düzenlemesi çalışmaları dışında yeni buluntuların değerlendirilmeleri gerçekleştirilmektedir.

Mimariye Dair Tespit ve Değerlendirmeler

Kef Kalesi'nin yeni dönem kazı çalışmalarından önce, kalenin tamamı için bir plankare hazırlanmıştır. Bu kareler isimlendirilerek, kazı çalışmaları bu plankarelere göre yapılmıştır. Geçen elli yıllık süreçte, ilk dönem yapılan

⁹ Bilgiç – Ögün, 1974: 31.

¹⁰ Ögün, 1982: 217,236.

¹¹ Bilgiç – Ögün, 1974: 31.

¹² Ögün, 1982: 217,236.

¹³ Bilgiç – Ögün, 1964: 64,93.

¹⁴ Salvini, 1998: 124.

¹⁵ Bilgiç – Ögün, 1964: 64,93.

¹⁶ Bilgiç – Ögün, 1967: 119,123.

¹⁷ Kazı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleriyle başlamıştır. Çalışmalar Doç. Dr. İsmail COŞKUN' un başkanlığı ve Doç. Dr. Orhan VAROL ile Dr. Öğretim Üyesi Erdal POLAT'ın başkan yardımcılığı ile devam etmektedir. Bu çalışmalar Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye Merkez Müdürlüğü'nün maddi katkılarıyla gerçekleştirilmektedir.

kazı çalışmalarında açılan bölümler doğanın tahribatına uğramıştır. İlk döneme ait kazı fotoğraflarında sarayın büyük salonunda yer alan fil ayakları ve kerpiç duvarların orijinal haline yakın bir durumda olduğu fakat günümüzde hepsinin yıkıldığı görülmüştür (Fotoğraf 3).

Fil ayaklarının eski haline kavuşturulması için hazırlıklar yapılmıştır. Yapılan hazırlıklar içerisinde, fil ayaklarının olduğu büyük salonun iç kısmının orijinal zeminine göre temizlenmesi bulunmaktadır. Söz konusu alanda bulunan fil ayakları numaralandırılmıştır. Numaralandırılan ve 1 numaralı fil ayağı olarak ifade edilen taşıyıcı sütunun bazalt bloklarının büyük bölümünün toprağın altında kaldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca bazı bazalt blokların da fil ayaklarından uzağa taşındıkları anlaşılmıştır. Ortalama 1,5 ton ağırlığındaki bazalt blokları kaldırmak için 5 tonluk caraskal ve ona göre üçayak temin edilmiştir. Ahşap kalaslar yardımı ile bazalt bloklar, fil ayaklarının yakınına taşınmış ve o fil ayağında olması gereken bazalt bloklar tek tek numaralandırılmıştır. Yapılan bu numaralandırmaya göre doğru taş parçaları olması gereken yerlerine konulup fil ayağı eski haline getirilerek ayağa kaldırılmıştır. Fil ayaklarının iç kısımlarının kaba harç ve toprakla doldurulmuş olduğu görülmüştür. Benzer şekilde fil ayağının iç kısmı dolgu toprağı ile doldurulmuştur. Yapılan bu çalışma ışığında, diğer fil ayaklarının da bu şekilde ayağa kaldırılması planlanmaktadır (Fotoğraf 4).

Kalenin batı kesimine doğru 7 adet fil ayağının olduğu ve büyük salon olarak adlandırılan mekânın kerpiç duvarlarında yoğun yangın izlerinin olduğu görülmüştür. Alandaki çalışmalarda 6 no'lu fil ayağının batı yönünde temel taşlarının yaklaşık olarak 15 cm kadar batısından kuzey hatta doğru devam eden yangın tabakası ve yanmış ahşap kalıntılara rastlanılmıştır. Ayrıca ayağa kaldırılmış olan 1 no'lu fil ayağının kuzey tarafında, doğu-batı hattında devam eden taş temel üzerine dört sıra kerpiç duvar görülmüştür. Duvardaki kerpiçler arasında ahşap parçalarının yanmış olan kalıntılarının olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca 4 ve 5 no'lu fil ayaklarının ortasındaki bölümde, kerpiç ve ahşap kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir. Kalenin doğu tarafında kalan ve Aşağı Salon olarak nitelendirilen alanda yapılan çalışmalarda, fil ayaklarının çevreye dağıldığı ve bazı fil ayaklarının taşlarının yanmasından dolayı külleşmiş olduğu gözlemlenmiştir. Kalenin batı uç kısmının güney kesiminde, 1,3 m uzunluğunda tek sıra halinde yanmış kerpiç ve ahşap parçaları ele geçmiştir. Burada hem kerpiçlerin hem de kerpiçler arasında kalan ahşap parçaların yanmış olması alanın büyük bir yangın geçirdiğini göstermektedir.

Aynı alanda yapılan çalışmalarda, duvar kenarları ve salonun fil ayaklarına yakın alanlarında etrafa dağılmış mavi, sarı ve kırmızı renkte fresk parçaları görülmüştür. Boya izlerinin varlığı, bu alanın önemli bir yapı kompleksi olduğunu göstermektedir. Ayrıca büyük salonun sınırları içerisinde bulunan 5 no'lu fil ayağının yüzey toprağı kaldırma işlemi sırasında kırmızı boya kalıntısı ile aynı ayağın 60 cm kadar batısında Urartu Mavisini olarak adlandırılan mavi boya kalıntısına rastlanılmıştır. Büyük salondaki duvarların freskle süslenmiş olması buranın mimarisine önem verildiğini göstermektedir. Devasa büyüklüğe sahip olan 7 adet fil ayağının yer aldığı bu salon duvar resimleri ile birlikte sarayın en özel salonlarından (Aşihusi) biri olma özelliği

taşımaktadır. Bu konuya dair detaylı bilgi bir sonraki bölümde ele alınacaktır (Fotoğraf 5).

Alandaki kazı çalışmaları, büyük salonun güney doğusuna denk gelen depo odalarının kuzey kısmında yer alan hol bölümündeki bazalt blokların etrafının temizliği ile devam etmiştir (Fotoğraf 6). Hol olarak adlandırılan bu bölümde mavi boya kalıntılarının olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle hol bölümünün de büyük salonun duvarları gibi fresklerle süslü olduğu anlaşılmaktadır.

Holün güney kısmında kalan alanda teraslama yapıldığı görülmektedir. Tesviye işlemi için kaba taşların ve mıcırın kalenin birçok yerinde kullanıldığı görülmekle birlikte güney bölümdeki dolguda kullanılan taşların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum alanın eğiminin fazla olması ile ilgilidir.

Kalenin kısmen daha az araştırılmış olan doğu bölümünde, Aşağı Salon olarak adlandırılan alandaki çalışmalarda toprak altında kalan ve daha önceki kazılarda ortaya çıkarılmamış fil ayaklarına rastlanılmıştır. Söz konusu taşıyıcı sütunların kalenin batısında kalan saray binası ile ilişkili olduğu ancak bağımsız yapılar oldukları düşünülmektedir.

Kalenin batı uç kısmında sur duvarlarına yakın bir alanda oldukça yoğun seramik kalıntılarının olduğu mekânlar dizisi yer almaktadır. İnşasında bazalt yerine kireçtaşı kullanılmış olan bu yapıların çoklu oda yapısına sahip olduğu ve muhtemelen hizmet binaları olabileceği düşünülmektedir. Hizmet odalarının bir bölümü muhtemelen mutfak olarak kullanılmıştır. Bu alanda öğütme taşları ve mutfak kapları yer almaktadır. Yaklaşık 1 m yükseklikteki taş duvarların üzerinde kerpiç izleri görülmektedir. Yapılar arasında odaları birbirine bağlayan geçitler bulunmaktadır. Bu yapıların da kaledeki büyük yangından etkilendikleri kerpiçlerin artık tuğlalaştıkları tespit edilmiştir. Burada yapılan çalışmalarda doğu-batı doğrultusunda uzanan ve farklı ölçülere sahip olan 3 taş temel sırası ortaya çıkarılmıştır. İlk taş temel sırasının 2,5 m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 60 cm yüksekliğinde olduğu görülmüştür. İkinci taş temel sırasının 1,7 m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 40 cm yüksekliğinde, üçüncü taş temel sırasının da aynı ölçülere sahip olduğu anlaşılmıştır (Fotoğraf 7). Kalenin yine batı ucunda olan güney ve kuzey kesimlerinde, 4,5 m uzunluğunda, 65 cm genişliğinde ve 80 cm yüksekliğinde olan 1,9 m doğuya doğru kavis çizen, üzerinde yanmış kerpiç ve bazalt taşın olduğu duvar yapısı ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 8). Aynı açmanın kuzey kesiminde, 2 m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 75 cm yüksekliğinde üzerinde yanmış kerpicing olduğu bir duvar yapısı ortaya çıkarılmıştır.

Burney'in 1958 yılında Kef Kalesi'nde tespit ettiği kabartmalı taş blok, günümüzde kalenin güneyindeki aşağı şehir ile sarayın depo odaları arasında yer almaktadır.¹⁸ Taş bloğun açık alanda bulunmasından dolayı üzerinin yoğun liken tabakası ile kaplandığı görülmüştür. Bu nedenle öncelikle taş bloğun üzerindeki liken tabakası temizlenmiştir. Temizleme işlemleri ile taş bloğun üzerindeki kabartmalar belirgin bir hale getirilmiştir. Yuvarlanarak

¹⁸ Burney - Lawson, 1958:216.

aşağı doğru düştüğü anlaşılan taş bloğun genişliği ve yüksekliği 1.2 metredir. Taş bloğun üzerinde, iki boyutlu ve kabartma halinde işlenmiş uzunlukları 40 ile 33 cm, genişlikleri 5 cm olan kale tasviri kabartma ve kör pencere olarak ifade edilen “T” şeklinde betimlemelerin olduğu görülmüştür. Taş blok üzerindeki kabartmaların incelenmesi sonucunda, aslında taş bloğun yarım bırakıldığı ve taşın usta tarafından işlendiği sırada kırıldığı için bitirilmediği düşünülmektedir (Fotoğraf 9).

Kalede görülen seramikler genel olarak Urartu kırmızı perdahlı, devetüyü astarlı ve pembe kiremit hamurludur. Özellikle kalenin batı bölümünde günlük pişirme kapları tabak ve çanak parçaları ele geçmiştir. Sarayın güney kısmında yer alan depo alanının yüzeyinde de pitos ağız ve dip parçaları yoğun bir şekilde bulunmuştur. Az sayıda da olsa iyi fırınlanmış siyah renkteki seramikler kalenin saray bölümü olarak nitelendirilen alanında görülmüştür.

Kef Kalesi yeni dönem kazı çalışmalarında, ilk dönem kazılarında olduğu gibi yazılı veriler bulunmuştur. Bu bağlamda kalenin güney tarafında depo odalarının bulunduğu alanda tahrip olmuş bir şekilde yazıtlı pitos parçası ele geçmiştir. Ayrıca yine aynı alanda ve kırık pitos parçalarının olduğu yerin yakınında da çivi yazılı andezit bir taş bloğunun parçasına rastlanılmıştır. Önceki dönem kazılarında ele geçen kabartmalı blok parçalarının üst kısmındaki yazıtlara benzeyen bu yazılı veri, yeni dönemde yapılan kazılarda da önemli veriler arasında kendine yer bulmuştur.

Kalenin sur sistemi genellikle arazinin yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Aşağı kentin etrafı yukarı kalede olduğu gibi sur duvarları ile örülüdür. Yukarı kalenin sur duvarlarının kuzey bölümünün çizimi yapılarak genel plana eklenmiştir. İlk dönem bulunan ve yeni dönemde tespit edilen mimari öğeler birleştirilerek yeni bir plan hazırlanmaktadır. Yeni alanlar ortaya çıkarıldıkça genel mimari plana eklenecektir (Çizim 1).

Yazı Envanteri ve Aşihusi Adına Dair Değerlendirmeler

Urartu, Eski Yakındoğu'nun diğer krallıkları gibi kralın mutlak hâkimiyetine dayalı bir yönetim tarzına sahipti. Dönemin geleneğine uygun olarak Urartu kralları, özellikle baş tanrı Haldi'nin emirleri ve önderliğine bağlı olarak yönetimlerini güçlendirmekte ve hâkimiyetlerini pekiştirmekteydiler. Urartu yaşam alanında ortaya çıkan birçok yazıtta olduğu gibi Kef Kalesi'ndeki kiklopik işlevli bazalt taş bloklara işlenmiş tanrısal ritüel motifleri içeren yazıtlar ile bu tarihsel örgünün varlığı açık bir biçimde görülebilmektedir (Fotoğraf 10).

Kef Kalesi'ne ait olduğu belirlenen iki farklı yazıt ile karşılaşmaktayız. Bunlardan ilki, içeriğinin anlaşılması çalışmaları devam eden ve genel olarak kalenin yapılması ve peyzaj düzenlemeleri konularını içermektedir (Fotoğraf 11).¹⁹ Diğer yazıt grubu ise dokuz farklı bazalt taş bloğuna mitolojik sahnelerle beraber işlenmiş görülmektedirler.²⁰ Bu yazıtlarda bulunan Ê ‘tapınak/yapı’ ideogramı sonrasındaki *aşihusi* sözcüğü dikkat çekmektedir. Kef Kalesi'nin tarihsel önemi ve kültürel değerinin belirlenmesinde öncelikle çivi yazısının

¹⁹ Burney - Lawson, 1958: 216; Hulin, 1959: 189-195. <http://oracc.org/ecut/Q007103/>

²⁰ Salvini, 1998: 127

çeviri sistemine göre É *a-ši-ḫu-si* olarak belirtilen bu yapının anlaşılır olması gerekmektedir.

Urartu yazıtlarının derlenmesi ve dil özelliklerinin anlaşılması konusunda önemli katkıları bulunan F. W. König'in çalışmaları öncü eserlerdendir.²¹ König, É *ašihusi* ibaresi için *Tempel des Gottertums* 'Tanrısal Tapınak' ve *Kultraum für die Trankopfer* 'Libasyonlar için Kült Odası' olabileceğini belirtmektedir.²²

Kef Kalesi birinci dönem kazı yöneticileri olan E. Bilgiç ve B. Ögün, *ašihusi* yapısını 'içki kurbanı kült yeri' olarak adlandırmaktadırlar. Salvini ise bu görüşün kabul edilemez olduğunu belirtmektedir.²³ Kral II. Rusa'nın diğer bir kale yapısı olan Ayanis kazılarının *ašihusi* konusunda bilgi sağlayabileceğini aktarmaktadır²⁴. II. Rusa'nın büyük bir komplekse sahip Kef Kalesi imarı içinde *ašihusi* yapısının bir ayrıcalık ve öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Salvini çalışmasında, Arinberd'teki II. Sarduri'ye tarihlenen yazıt ve kendi oluşturduğu çeviri ile bu yapı hakkındaki düşüncesini belirtmektedir:

i-ni É a-ši-ḫu-si za-du-ni e-a i-ni-li 'a-ri-li šu-a-li

'O bu *ašihusi* yapısını inşa etti ve bu tahıl ambarlarını yaptı'.²⁵

Salvini, *ašihusi* yapısını, bu yazıtla bağlı olarak mimari açıdan depolama yapılarıyla ilişkili olabileceğini de belirtmektedir. Urartu arkeolojisi ve filolojisine önemli katkılar sağlamış, araştırmacıların *ašihusi* konusundaki görüş ve önerileri göz ardı edilmemektedir. *Ašihusi*'nin *ari* 'tahıl/yiyecek ambarı' ile eş dizinli olması, yani aynı bağlam içinde bir arada bulunması bu türden bir akıl yürütme gerçekleşmesi için yönlendirici olmaktadır. Bunun yanında sözcüğün semantik ve etimolojik açıdan ele alınmasının bu görüşün geçerliliğinin test edilmesine önemli katkılar sunacağı anlaşılmaktadır. *Ašihusi* sözcüğünün anlaşılabilirliğinin sağlanmasına katkı sunabilecekleri düşünülerek bazı göstergesel ve art zamanlı morfolojik verilerin de analizlerini burada yapmaya çalıştık. Tanrı Haldi'nin aslanlar üzerinde bir libasyon sahnesinde karşılıklı betimlendiği görselin üstünde yine karşılıklı betimlenen ve pençelerinde tavşanla iki kartal bulunmaktadır. Adilcevaz Koruma Evi'nde restorasyon ihtiyacı duyulan (Fotoğraf 10) bu taş yontu sanatının en iyi korunmuş örneği Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndedir. Urartu taş yontu sanatında Kef Kalesi dışında başka yerlerde örneği olmayan bu görsellerin, o dönem ortaya çıkmış bir kuraklıkla ilişkili olabileceği ve yiyeceğin (bereketin) tekrar oluşması için kral tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.

Dilsel açıdan değerlendirdiğimizde, Farsçada ve Türkçenin özellikle bölge ağızlarında yaygın bir biçimde kullanımı devam eden *aš* 'yemek' sözcüğü etimoloji kaynaklarına göre Eski Farsça (Persçe) etkisinde gelişen Orta Farsça döneminde de örtüşen sesletime ve anlamsal değere sahipti.²⁶ Dillerdeki bazı sözcüklerin tarihi, o dillerden daha eskiye yani farklı dil veya dillere

²¹ König, 1950; König, 1955.

²² König, 1950; Salvini, 1998: 123-129.

²³ Bilgiç – Ögün, 1965: 8; Salvini, 1998: 124.

²⁴ Salvini, 1998: 129.

²⁵ Salvini, 1998: 127.

²⁶ <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/a%C5%9F>

dayanabilmektedir. Bu sözcükler aktarıldıkları dilin ses envanterine de uygun hale getirilmektedir. Farklı toplumların bir araya geldiği ve yoğun dil etkileşimlerinin yaşandığı bölgelerde dilsel unsurlarının geçişi çok yaygındır. Özellikle Eski çağ toplumları için ulus-devlet ya da milliyetçilikle sınırlandırılan dil tutumları bulunmadığından standart dil yerine çok kültürlülüğü sergileyen karma dil yapıları çok daha fazla ve yaygındır. Dillerin yeni bir sözcük türetim yetkinlikleri bulunsa da buna ihtiyaç duyulmazdı. Aynı yaşam alanındaki farklı bir dilin söz varlığı unsurları etkileşimdeki diğer dillerde de yaşam bulabilmekteydi. Urartu toplumu ve dili için de benzer bir sürecin yaşanmış olması şaşırtıcı değildir.

Urartu Krallığını, MÖ 9. yüzyılın tarihsel ve bölgesel şartlarına bağlı olarak farklı etnisiteye mensup halkların bir araya gelerek oluşturdukları birçok çalışmada belirtilmektedir.²⁷ Urartu tanrı panteonunun çeşitliliği ve dil özelliklerinin farklı halklara ve dil ailelerine işaret etmesi de bu oluşumun kaynaklarının anlaşılmasında etkili olmaktadır. Artzamanlı bir inceleme için yeterli biçim-sesbilimsel veri bulunmasa da Urartuca yazıtlarda geçen bir başka ibare *urişhusi* 'hazine evi' *hus* ibaresinin ev ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. İngilizcede de *house* 'ev' ya da *husband* 'koca' sözcüğünün ilk bileşeni olan *hus* 'ev' sözcüğünün Eski İskandinav dilleri kökenli olduğu belirtilmektedir. İsveççe gibi günümüz İskandinav dillerinde de kullanımına devam edilen bu sözcüğün kaynağı Hint Avrupa dil ailesinin ata dili sayılan Hititçeye kadar uzayabilir. Bu sözcük, Geç Hitit kent devletlerinden Urartu'nun söz varlığına yerleşmiş olabilir. Diğer bir ilişkili sözcük 'birine ya da bir şeye özel, özgü' anlamındaki Arapça kökenli *hususi* sözcüğüdür. İnsanın yuvasının, evinin de ona özgü olması sözcüksel üretkenliğin ilişkisel kaynağı olabilir²⁸. Bu nedenlerle *aşihusi* adının kıtlığa son vermekle ilişkilendirilerek *aşevi* yanında bu sözcükle ilişkili 'bereket evi' olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu görüş, dilbilimsel, filolojik ve arkeolojik yeni veri ve değerlendirmelere bağlı olarak detaylı bir biçimde ele alınmalıdır. Ayanis ve Kef Kalesi gibi II Rusa dönemi yerleşimlerinde sürdürülecek kazı çalışmalarına bağlı olarak mimari yapıların ve yazıtların gün yüzüne çıkmasının *aşihusi* yapısının anlaşılabilirliğine önemli katkılar sağlayacağı açıktır.

Kef Kalesi'ndeki kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları sırasında yazımsal parçalı buluntu olarak adlandırılacak iki farklı materyal ele geçirilmiştir. Bunlardan ilki, kalede çıkan yangından etkilenerek belirli oranda deforme olmuş bazalt bir yazıt parçasıdır (Fotoğraf 12). Adilcevaz'da korumaya alınmış bazalt bloklarından birine ait olabilecek olan bu yazıt parçası üzerinde birliktelik ya da belirtilik anlamı sağlayan *ni* işaretinin bulunduğu anlaşılmaktadır (Çizim 2). Yazıtın birkaç yerinde geçen *ni* hece işaretini yansıtan parçanın, koruma altına alınan diğer kırık parçalar ve taş bloklarla eşleştirilerek gelecekteki bir restorasyon çalışması ile ait olduğu yere yerleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Kalede tespit edilen ikinci yazıtlı buluntu bir pitosa aittir. Salvini²⁹ tarafından oluşturulan son Urartuca korpus çalışmasında Kef Kalesine ait

²⁷ Balkan, 1984: 514; Dinçol, 1994: 7

²⁸ Semitik dillerden edinilmiş olabilecek *hus* sözcüğünün İsveççe ve İngilizce gibi dillerdeki işlevselliği farklı bir çalışmada ele alınacaktır.

²⁹ Salvini, 2008: <http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/pager>.

olduğu belirtilen ve farklı sayısal değer bildirimini olan 18 çivi yazılı pitos parçası bulunmaktadır. Kef Kalesi *ari* ‘tahıl ambarı’ alanında ele geçen pitos parçası üzerinde *kırk3? a 6?* [*kırk ti*] yazıldığı anlaşılmaktadır. 19’uncu pitos değer bildirimini olarak nitelenebilecek bu yazılı parçanın yazıt başlangıç ve bitiş bölümleri kırık olduğundan yazıtın uzun formuna göre *3 aqarqi 6 tirusu* okuması elde edilmektedir. Yani muhtemelen bu yazıtın işlendiği pitos 3 akıcı / sıvı birimi ve 6 katı birimi içerebilecek kapasiteye sahiptir (Fotoğraf 13/Çizim 3).

Değerlendirme ve Sonuç

Kef Kalesi’nde yaklaşık elli yıllık uzun bir aradan sonra yeni dönem kazıları 2021 yılında başlatılmıştır. Geçen bu uzun zaman dilimi içerisinde ilk dönem kazılarının ve onarımlarının yapıldığı alanların doğanın tahribatına maruz kaldığı görülmüştür. Kef Kalesi’nde 2021 yılında başlayan yeni dönem çalışmaları, özellikle geçen yıllarda oluşan bu tahribatı azaltmaya yönelik olmuştur. İlk dönem kazılarında, fil ayakları olarak adlandırılan ve o dönemde ayakta olan bazalt taş blokların eski haline getirilmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle öncelikle taşıyıcı sütun olarak bilinen fil ayaklarının yeniden ayağa kaldırılma çalışması planlanmıştır. Fil ayaklarının tekrar ayağa kaldırılma işlemi büyük bir iş gücü ve zaman gerektiren oldukça zor bir çalışmadır. Bazı teknik ve fiziki planlamalar doğrultusunda, ilk etapta büyük salonda bulunan 7 fil ayağı için bu çalışmanın yapılması düşünülmüştür. Her biri yaklaşık 1,5 ton ağırlığında olan bazaltların, yerleştirilmeleri gereken fil ayaklarına yaklaştırılması ve yerlerine konulması iyi bir planlama ve iş gücü gerektirmektedir. Alanda bulunan bir fil ayağının ayağa kaldırılma işlemi tamamlanmış, kalan altı fil ayağından ikisinin bazalt bloklarının yerleri tespit edilmiştir. Söz konusu iki fil ayağının ayağa kaldırılma işlemleri de gelecek sezon için planlanmaktadır. Ayrıca fil ayaklarının üst yapılarındaki mimari dokuya dair belirlemeler yapmak da bu plana dahildir. Bu doğrultuda, fil ayaklarının üzerine 3 ya da 4 sıra olacak şekilde orijinal ölçülerine sadık kalınarak kerpiç dökümü gerçekleştirilecektir.

Yapılan ilk dönem kazıları sonucunda, kabartmalı taş blokların büyük salonun ikinci katında olduğu belirtilmektedir. Ancak yaklaşık 3 tonluk bu kabartmalı taş blokların ikinci katta olma olasılığı oldukça düşüktür. Bloklar muhtemelen büyük salonda, fil ayaklarının hemen üzerinde yer almaktaydı. *Aşihusi* yapısı olarak da düşünülen bu salonda, seçkin sanat eserlerinin olma olasılığı yüksektir. Bu anlamda duvarlarındaki fresklerle de uyumlu olacak şekilde kabartmalı taş bloklar büyük salonda yer almaktaydılar. Devasa fil ayaklarının kullanımı II. Rusa’nın inşa ettirdiği kalelerde benzer özellikler göstermektedir. Özellikle Süphan Dağını gören bir konumda inşa edilen Ayanis Kalesi³⁰ ile Süphan Dağı’nın eteklerinde yer alan Kef Kalesi’nin mimarileri oldukça benzerdir.

Kalenin giriş kısmı, muhtemelen kompleksin doğu tarafındadır. Bu bölgede dikdörtgen planlı bir yapıyı geçtikten sonra iç sur ve dış surun birleşme bölümünde bazalttan inşa edilmiş muhtemel bir kapı yapısı bulunmaktadır. Bu alanda yapılacak kazı çalışması neticesinde törenselleşmiş nitelikli olduğu düşünülen kapı ortaya çıkarılacaktır. Bazaltın mimaride yoğun

³⁰ Çilingiroğlu – Işıklı, 2015: 309-323; Işıklı, 2014: 110-119.

bir şekilde kullanılması II. Rusa dönemi karakteristik özelliklerden birisi olarak değerlendirilebilir. II. Rusa'dan önceki dönemlerde bazalt daha sınırlı ve özellikle tapınak yapıları ile ilgili bölümlerde³¹ yer alırken, II. Rusa döneminde kalenin genel mimarisinde kullanılmıştır.

İlk dönem kazılarında kalenin tapınak alanı tespit edilememiştir. Ancak krali olarak inşa edilen, önemli birçok kabartmalı bloğun bulunduğu ve Urartular için kutsal olan Süphan Dağı'nın eteğinde yer alan kalede, en az bir tapınak yapısı olmalıdır. Kef Kalesi yeni dönem kazılarında, kalenin doğu ucundan batı ucuna kadar olan alanlardaki açmalarda, oldukça fazla yanmış kerpiç ve ahşap kalıntılarına rastlanılmıştır. Bu veriler ışığında kalenin büyük bir yangın geçirdiği anlaşılmaktadır. Asur Krallığı ile Urartu arasında savaş gibi bir sıcak temasın II. Rusa döneminde gerçekleşmemesinden dolayı, Urartu Kralı, imar faaliyetlerini daha rahat bir şekilde yapmış olmalıdır. Diğer Urartu kralları ile kıyaslanınca nispeten daha az sorunlu bir yönetim süreci yaşayan II. Rusa, komşularında var olan taş kabartma sanatını kurduğu yeni krali kentlerde uygulamıştır. Bunun en özel örneklerinden birini de Kef Kalesi'nde görmekteyiz.

Kaledeki yazılı belgeler, Urartu tarihine olduğu kadar insanlık tarihine ve Doğu Anadolu'nun geçmişindeki dil ilişkilerine ışık tutan veriler sağlamaktadır. Yazıtlar sayesinde, dönemin krallarının icraatları yanında mimari yapı ve oluşumlara dair bilgilere ulaşmaktayız. Bu bağlamda *aşihusi* 'aş/bereket evi' konusundaki veriler, döneme dair dil etkileşimleri ve günümüz dilleriyle ilişkilendirilebilecek etimolojik bilgileri içermesiyle dikkat çekmektedir. Katı ve sıvı yiyeceklerin bazı ölçü birimleriyle belirtilerek çivi yazısıyla pitoslara işlenmelerinin gerçekleştiğini görmekteyiz. Yazının icadı ve gelişiminde sayısal verilerin kaydının öneminin büyük olduğu bilinmektedir. Urartu depolama küplerinde de çiviyazısının sayısal değerlerinin diğer çivi yazılı dillerle ortak kullanımlarına dair örnekler ve bilgiler edinmekteyiz. Yazımsal değere sahip materyallere ulaşma imkanının, kaledeki çalışmaların devamlılığına bağlı olarak artacağı anlaşılmaktadır. Genellemek gerekirse Kef Kalesi yeni dönem kazılarının Urartu arkeolojisine önemli ve büyük katkılar sunacağı açıktır.

Kaynakça

- BALKAN, K., 1984. "Urartuluların Kökeni ve Dilleri", *Belleten* 48 (191-192), ss. 513-522.
- BURNEY, C. A., 1957. "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7, ss. 37-53.
- BURNEY, C. A. – LAWSON, G. R. J., 1958. "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik", *Anatolian Studies* 8, ss. 211-218.

³¹ Çavuşoğlu – Biber, vd., 2017: 198.

- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1964. “1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”, *Türk Arkeoloji Dergisi Cilt 2, Sayı XIII*, ss. 102-105.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1964. “1964 Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia Dergisi, sayı 8*, ss. 64-93.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1967. “Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları (1965)”, *Türk Arkeoloji Dergisi s. XIV*, ss. 119-123.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1974. “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, *Türk Arkeoloji Dergisi 30 (1)*, ss. 31-35.
- ÇAVUŞOĞLU, R. – BİBER, H. – KILIÇ, S. – YILMAZ, H., 2018. “Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, ss. 187-206.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 2007. “Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü”, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (10)*, ss. 73-89.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. – İŞIKLI, M., 2015. “25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları Dün, Bugün ve Gelecek”, Eds.: H. Kasapođlu-M. Ali Yılmaz, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, ss. 309-323.
- DİNÇOL, M. A. 1994. “Cultural and Political contacts between Assyria and Urartu”, *Journal of the Institute of Archaeology*, Tel Aviv.
- HULIN, P., 1959. “New Urartian Inscriptions from Adilcevaz”, *Anatolian Studies 9*, ss. 189-195.
- İŞIKLI, M., 2014. “Reflectings on Twenty Five Years of Excavations at Ayanis; Past, Present and Future”, *ARAMAZD (Armenian Journal of Near Eastern Studies)*, VIII/1-2, ss. 110-119.
- KÖNİĞ, W. F., 1950. *Handbuch der chaldischen Inschriften*, *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, Graz (Cilt 1).
- KÖNİĞ, W. F., 1955. *Handbuch der chaldischen Inschriften*, *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, Graz (Cilt 2).
- LYNCH, H. F. B., 1901. *Armenia, Travels and Studies Vol. II The Turkish Provinces*, Longmans Green and Co. London: 39 Paternoster Row New York and Bombay.
- ÖĞÜN, B., 1978. “Die Urartäischen Bestattungsbräuche”, *In Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, 2, ss. 639-678.
- ÖĞÜN, B., 1982. “Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer”, *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Verlag Philipp von Zabern, ss. 217-236.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1968. “1967 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Türk Arkeoloji Dergisi XVI-I*, ss. 45-50.
- SALVINI, M., 1998. “The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 40 (1), ss.123-129.

SALVINI, M., 2008. Corpus Dei Testi Urartei Volume I, II, III, Le Iscrizioni Su Pietra E Roccia-Tavole, Roma.

Görseller

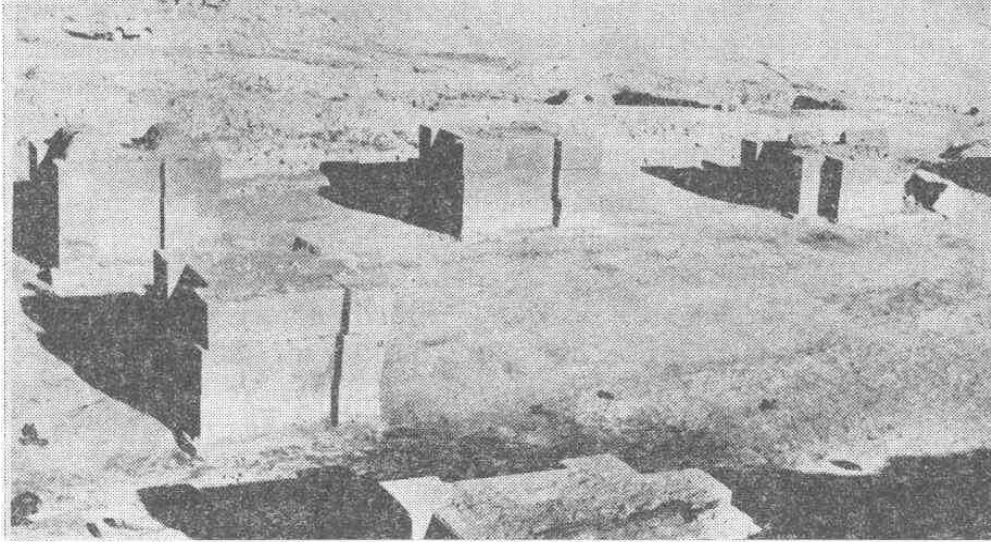
268

OANNES
5 (1)

Harita 1: Kef Kalesi

Fotoğraf 1: Kef Kalesi'nin havadan görünümü.

Fotoğraf 2: Kef Kalesi eski dönem kazıları (Bilgiç-Öğün, 1968: Res. 1).

Fotoğraf 3: Büyük Salon Fil ayakları.

Fotoğraf 4: Büyük Salon 1 no'lu Fil ayağı.

270

OANNES
5 (1)

Fotoğraf 5: Kef Kalesi boya kalıntıları.

Fotoğraf 6: Koridor alanında bulunan bazalt taşlar.

Fotoğraf 7: Yukarı Salon kısmında bulunan duvar kalıntıları.

Fotoğraf 8: Yukarı Salon kısmında bulunan duvar yapısı.

272

OANNES
5 (1)

Fotoğraf 9: Kalenin güney eteklerinde bulunan figürlü taş blok.

Kef Kalesi
Bitlis/Adilcevaz
2022

Plan
Ölçek:1/500

273
OANNES
5 (1)

Çizim 1: Kef Kalesi planı.

Fotoğraf 10: Tanrısal ritüel motifleri içeren taş blok.

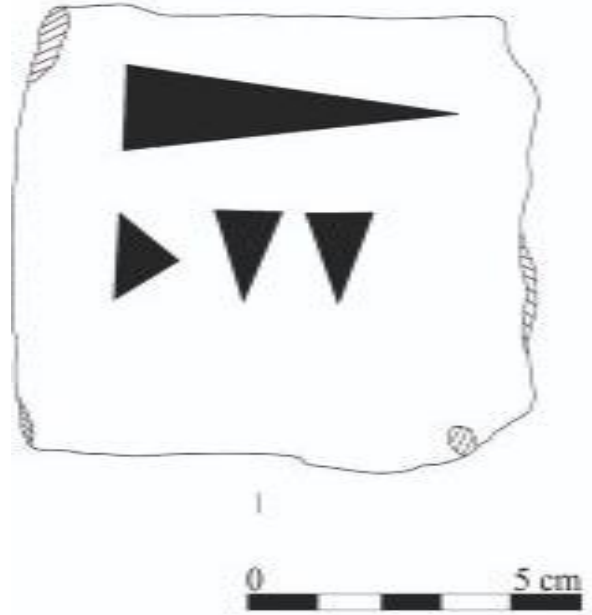
Fotoğraf 11: Kef Kalesi taş blok yazıt.

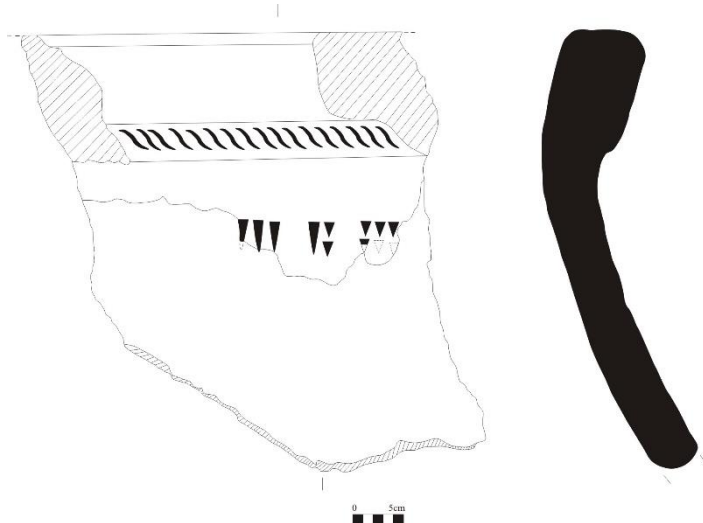
274

OANNES
5 (1)

Fotoğraf 12: Yazıtlı bazalt taş.
Çizim 2: Yazıtlı bazalt taş.

Çizim 3: Yazıtlı Pitos parçası

Fotoğraf 13: Yazıtlı Pitos